

Van bomen en mensen, wezens die leven en sterven

Een filosofische beschouwing over de betekenis van bomen voor mensen die goed, en dus bescheiden, willen leven

Bomen hebben een grote betekenis voor mensen. Zo helpen ze mensen om aangenaam te leven.

Aangenaam leven

Bomen bieden schaduw als de zon fel schijnt. De plaats onder een boom is ideaal om te dutten, te genieten van lekkere hapjes en verfrissende dranken, te vrijen, te mijmeren, na te denken, samen te zijn met vrienden. Georg Friedrich Händel componeerde *Ombra mai fu*, één van de mooiste opera-aria's ooit geschreven, als eerbetoon aan de schaduwrijkdom van de plataan: "*nooit was een schaduw liever, beminnelijker en zoeter*" zingt Xerxes in de opera *Serse*. "*Als een appelboom tussen de bomen van het bos, zo is mijn lief tussen de jongens. Ik verlang in zijn schaduw te zitten, met mijn tong wil ik zijn zoete vruchten proeven*", zegt de bruid in het bijbelse Hooglied (hoofdstuk 2, vers 3). En de ene keer dat de Griekse filosoof Socrates een dialoog voert buiten de stad, gaat hij met zijn jeugdige vriend Phaedrus liggen onder een plataan.

Het bekijken van bomen kan esthetisch genot verschaffen. Bomen zijn dan ook een boeiend onderwerp om af te beelden. De geschiedenis van de beeldende kunsten kan verteld worden met uitsluitend afbeeldingen van bomen.

Bomen zijn avontuurlijke speeltuigen. Een boomhut is een ideale schuilplaats.

Bomen drukken hun stempel op hun omgeving en geven zo een identiteit aan de plaats waar ze groeien. Vaak is de herinnering aan een geliefkoosde plek verbonden aan de herinnering van bomen. Mensen planten een boom om een gestorvene te herdenken of om een nieuwgeborene welkom te heten.

Een enkele keer brengt een boom onheil. De jood Absalom, die in opstand komt tegen zijn vader koning David, sterft doordat hij met zijn haren in een boom blijft hangen en zo gemakkelijk gedood kan worden. De Romeinse dichter Horatius wijst erop dat elke boom kan vallen: *jij bent geplant op een fatale dag, omhoog geleid door een vervloekte hand, jij boom [...] wie jou geplant heeft, heeft je bij mij geplant om jou op het hoofd te laten vallen van een onschuldige heer des huizes* (Oden, II, 13). Dit blijft een uitzondering.

Meestal zorgt een boom voor de hierboven vermelde aangename dingen, die mee zin geven aan het leven van mensen. Er is echter meer: de mens heeft bomen nodig om materieel te kunnen overleven.

Overleven

Bomen behoren tot de natuur die de mens helpt te overleven.

Reeds de voorouders van de mens gebruikten de vruchten van bomen als voedsel. Later gaat de mens het hout gebruiken, enerzijds als grondstof om voorwerpen te maken, zoals

werktuigen, hutten en schepen, anderzijds als energiebron, om vuur te maken. Beschaving en ontbossing gaan hand in hand.

Het oudste verhaal dat bewaard is gebleven, het Gilgamesjepis, een verhaal uit Sumer dat rond 1200 vóór het jaar nul in spijkerschrift op kleitabletten werd neergeschreven, vertelt over Gilgamesj, stichter van de stad Uruk, en zijn vriend Enkidoe. Eén van hun heldendaden is hun expeditie naar het cederwoud, waar ze Choembaba, de wachter van het woud, doden en de hoge ceder, waarvan de top zich tot in de hemel boorde, vellen.

Toch stelden de vroegere mensen zich ook terughoudend op tegenover de bomen, want vele bomen waren heilig.

Om de medewerking van de zo vaak tegenwerkende natuurelementen te bekomen hebben de mensen op een bepaald ogenblik deze natuurelementen tot personen gemaakt, eerst tot geesten, later tot goden. Door deze personificatie werd het mogelijk, zo geloofde men, de natuurkrachten gunstig te stemmen op dezelfde wijze als medemensen gunstig gestemd kunnen worden: door te smeken (bidden) en door geschenken aan te bieden (offeren).

Binnen de eerste vormen van religie namen bomen een belangrijke plaats in, begrijpelijkerwijze, want bomen zijn de wezens die het langst leven, het krachtigst en grootst zijn, ongenaakbaar lijken, met hun top tot aan de hemel reiken. Bomen werden vereerd, bomen waren de woonplaats van de voorouders die waken over de mensen (totems). Bomen vormen heiligdommen voor goden. Horatius wijdt een pijnboom aan de godin Diana: *Schutzpatroon van bergen en bossen, maagd, voor U is de pijnboom hoog boven mijn landhuis* (Oden, III, 22). Vele volksverhalen schenken bomen magische krachten. De Keltische druïde sneed in de midwinterceremonie met een gouden sikkels de maretak uit de heilige eik. De meiboom brengt geluk in de liefde.

Bomen gaven de mens goddelijke wijsheid. In de Griekse plaats Dodona openbaarde het geritsel van een eik de wil van de moedergodin Gaia, en later van de oppergod Zeus. Boeddha, geboren onder een boom in de tuin, bereikte de verlichting toen hij mediteerde onder een vijgenboom. De Vlaamse mysticus Jan van Ruusbroec schreef en las onder een boom bij het klooster Groenendaal.

Als een mens deze heilige bomen rooide, werd hij, zo geloofde men, vreselijk gestraft. De Romeinse dichter Ovidius vertelt in zijn *Metamorfosen* (deel VIII) de mythe over Erysichon, die de heilige boom van de landbouwgodin Ceres omhakt en daarvoor gestraft wordt met onstilbare honger. Hoe meer hij eet, hoe groter zijn honger wordt, zodat hij al zijn bezittingen en zelfs zijn dochter moet verkopen en tenslotte zichzelf opeet.

Later ontstond de droom dat door een boom, de levensboom, de mens zelfs aan de dood zou kunnen ontkomen en eeuwig leven.

Eeuwig leven

De vroegste religies wijzen de droom van het eeuwige leven af.

Het bijbelse genesisverhaal maakt duidelijk dat de mens de vruchten van de levensboom niet kan eten. Omdat de mens het verbod van God overtreedt en eet van de boom van kennis van goed en kwaad, verdrijft God de mens uit het aards paradijs, zodat hij niet langer kan plukken van de boom van het leven. God wil immers niet dat de mens aan hem gelijk wordt: *de mens is stof en keert tot stof terug*.

Het Gilgamesjepis bevat dezelfde boodschap. Na de dood van zijn vriend Enkidoe wordt Gilgamesj bang dat ook hij zal sterven en gaat op zoek naar het eeuwige leven. Hij vindt na een moeilijke tocht uiteindelijk de plant die het eeuwige leven schenkt, maar de plant wordt geroofd door een slang en Gilgamesj geeft het op: *de dood is onvermijdelijk, zowel voor*

Gilgamesj als de dwaas. Niemand wil de roep van de dood horen, maar de grimmige dood maait iedereen neer.

Pas later zullen religies het eeuwige leven voor de mens mogelijk verklaren (één van de hypothesen is dat dit de eerste keer gebeurt rond duizend vóór het jaar nul door de Perzische denker Zarathustra, en wel om ethische redenen: er is een leven na de dood nodig om de onrechtvaardigen te straffen en de rechtvaardigen te belonen). Steeds zullen denkers deze mogelijkheid echter in vraag stellen.

De Griekse wijsgeren benaderen vanaf de zesde eeuw vóór het jaar nul de wereld op een abstracte manier. De geesten en goden worden bij de natuurfilosofen vervangen door principes en oerbeginselen. Ethische regels worden door de sofisten (vijfde eeuw vóór het jaar nul) gezien als mensenwerk. Socrates, liggend met Phaedrus onder een plataan, verklaart waarom hij bijna nooit de stad verlaat: *landerijen en bomen willen mij niets leren, maar wel de mensen in de stad*. Socrates' tijdgenoot Democritus stelt dat er in de wereld enkel stoffelijke atomen bestaan. Wat later schrijft Aristoteles dat bomen enkel een vegetatieve ziel hebben, maar geen sensitieve of rationele ziel. Democritus' leerling Epicurus (rond 300 vóór het jaar nul) beklemtoont dat met de dood alle levende wezens definitief ophouden te bestaan. Bomen én mensen sterven en zijn dan voorgoed verdwenen.

De bomen hebben voor de filosofen hun heiligheid verloren. Uiteraard volgen velen deze rationele wijze van kijken niet.

Bomen blijven een sacrale aantrekkingskracht uitoefenen, ook als de monotheïstische godsdiensten overheersen.

Als Mohammeds volgelingen trouw beloven, doen ze dat onder een boom: *God was met de gelovigen ingenomen toen zij onder de boom trouw zwoeren* (Koran, 48,18). De overlevering leert hoe de profeet vrijdags predikte onder een boom, maar van de toehoorders een spreekgestoelte kreeg. Toen hij daar de eerste keer predikte, huilde de boom als een klein kind. Mohammed omhelsde de boom tot die bedaarde (al-Bukhaari, 3319).

In de middeleeuwen veroordeelt de christelijke kerk het vereren van bomen. Karel de Grote vaardigt deze verordening uit: *Tan aanzien van bomen, stenen en bronnen, waar sommige dwaze personen bijgelovige handelingen verrichten, gelasten wij dat dit misbruik zal worden uitgeroeid*. Bernard van Clairvaux schrijft echter: *Je zult in de bossen meer vinden dan in boeken. De bomen en de stenen zullen je dingen leren die jou geen mens zal kunnen vertellen*. De kerk ziet zich vaak genoodzaakt oude tradities over te nemen. De levensboom wordt gelijkgesteld aan het kruis waaraan Christus stierf, beelden van Maria worden opgehangen aan lindebomen en vanaf de 19^e eeuw wordt Jezus' geboortestal onder een kerstboom geplaatst.

Vanaf de Renaissance was de rationele geest van de Griekse filosofie echter teruggekeerd in de moderne filosofie en het moderne leven.

Modern leven

Vanaf 1500 begonnen wijsgeren de wereld opnieuw te bekijken los van het heilige.

De moderne natuurfilosofen ontwikkelden de natuurwetenschap. De Engelse filosoof Francis Bacon verwoordde het nieuwe programma: niet langer de krachten van de natuur benaderen als personen, maar deze krachten, opgevat als mechanische gebeurtenissen, leren kennen via natuurwetten, om ze toe te passen in nieuwe technieken: *de natuur kan enkel overwonnen worden door haar te gehoorzamen*. De natuur moet niet vereerd worden, maar begrepen en op basis hiervan gemanipuleerd voor het welzijn van de mens.

Tegelijk kwam een nieuw economisch systeem tot ontwikkeling, het kapitalisme, dat de productiemiddelen (het kapitaal, dat wat nodig is om dingen te maken, zoals grond, grondstoffen, energiebronnen, machines) in privébezit stelt van een kleine elite, die dan probeert winst te maken, d.w.z. hun kapitaal te vergroten. In Engeland kwam er in de 16e eeuw en later opnieuw tussen 1700 en 1850 een golf van “enclosures”: gebieden die tot dan gemeenschappelijk werden gebruikt door mensen uit een dorp (bv. bossen waar men kreupelhout kon verzamelen of weiden waar men wat vee kon laten grazen), werden omheind en tot privébezit verklaard van de plaatselijke heer, waardoor veel dorpslieden in armoede terecht kwamen en gedwongen werden in loondienst te gaan van de heer of later van een fabriekseigenaar. De ongelijkheid tussen mensen nam daardoor sterk toe.

De dynamiek van enerzijds nieuwe technieken op basis van wetenschappelijke ontdekkingen en anderzijds het kapitalisme leidde tot een nieuwe zingeving: de groei van de rijkdom. Steeds meer grondstoffen werden ontgonnen, steeds meer energie was nodig.

Hout was door verregaande ontbossing sinds de middeleeuwen minder voor handen, maar met steenkool en olie – versteend hout in vaste en vloeibare vorm - heeft de natuur een omvangrijke voorraad aan energie aangelegd. Deze fossiele brandstoffen werden steeds meer bovengehaald en, vooral door de uitvinding van de stoommachine, gebruikt voor een explosie van de economische productie, die nog steeds doorgaat.

“Meer en steeds meer van alles” is en blijft het devies van onze moderne tijd. Bomen worden massaal gehakt voor de productie van papier en bouw materiaal, maar nog meer bomen worden gehakt om plaats te maken voor bouwgronden, landbouwgronden en mijnterreinen, nodig om steeds meer producten te maken voor steeds meer mensen die elk steeds meer willen. De ontbossing gaat door tegen een nooit gezien tempo. Zonder bomen kan de mens echter niet overleven. Zonder bomen willen leven is hoogmoedig leven.

Hoogmoedig leven

De Amerikaanse bioloog en geograaf Jared Diamond stelt in zijn boek *Ondergang* dat vroegere beschavingen ten onder gingen omdat ze hun middelen van bestaan uitputten, in vele gevallen door verregaande ontbossing. Beschaving en ontbossing gaan hand in hand, maar te ver gaande ontbossing leidt tot het verdwijnen van de beschaving. Onze huidige wetenschappelijk-technische wereldbeschaving gaat deze weg.

Ontbossing leidt enerzijds via erosie tot vermindering van vruchtbare grond en verergert anderzijds het probleem van de opwarming van de aarde, zelf veroorzaakt door het massaal gebruik van fossiele brandstoffen. Ontbossing vermindert verder de biodiversiteit. De overblijvende bossen worden aangetast door lucht-, bodem- en watervervuiling. Het huidige wereldsysteem kan zich nog maar een korte tijd stabiel in stand houden. Toch lijkt de vereiste reactie uit te blijven.

De meerderheid getuigt van hoogmoed en ontkent dat er grenzen zijn. De meeste mensen denken dat ze hun wil tot wet kunnen maken, zelfs tegen de wetten van de natuur in. Zij zijn als Jezus van Nazareth die honger heeft en een vijgenboom vervloekt omdat deze geen vruchten draagt, terwijl het niet anders kon dan dat hij *geen vruchten vond; het was namelijk nog niet de tijd voor vijgen* (evangelie van Marcus, 11, 13). Het moderne geloof is echter niet langer een religie, maar het geloof in de wetenschap.

Bijna iedereen is ervan overtuigd dat de wetenschap en techniek alle problemen wel zullen oplossen. Dit is echter een geloof, even weinig onderbouwd als het religieus geloof van de vroegere beschavingen die ten onder gingen omdat ze betrouwen op de voorouders of op de goden om hun problemen op te lossen. Er is immers enerzijds geen garantie dat de

oplossingen tijdig gevonden zullen worden. Anderzijds blijken nieuwe oplossingen zelf weer tot nog grotere problemen te leiden.

De ontginning van steenkool en later olie was de oplossing voor het tekort aan hout, maar heeft geleid tot een verhoging van broeikasgassen en zal zo leiden tot een klimaatsverandering met onvoorspelbare, maar hoogstwaarschijnlijk negatieve gevolgen. Pesticiden hebben de landbouwopbrengsten verhoogd, maar zorgen voor een vermindering van het aantal bijen, zodat de bestuiving in gedrang komt en de opbrengst weer omlaag zal gaan. Kunstmeststoffen waren de oplossing om de uitputting van de grond ongedaan te maken, maar bij de productie ervan – die overigens veel energie vraagt -, komen er giftige zware metalen vrij. Cfk's vervangen het gevaarlijke ammoniak in koelkasten, maar leidden tot de afbraak van ozon in de buitenste laag van de dampkring met als gevolg het verstoren van ecosystemen en een groter gevaar op huidkanker (cfk's zijn ook een ernstig broeikasgas, waarbij ze per molecule tienduizend keer effectiever de warmte vasthouden dan koolstofdioxide). Toch wordt het geloof in wetenschap en techniek niet aan het wankelen gebracht. De meesten denken dat nieuwe uitvindingen alles zullen oplossen zonder zelf nieuwe problemen mee te brengen – ten onrechte. En in elk geval: blijven groeien in een eindige wereld kan niet.

De moderne mens is als Erysichton die geen grens erkent en alle bomen wil omhakken. De mythe is echter een waarschuwing: de natuur zal dit niet ongestraft laten gebeuren. De honger naar steeds meer kan nooit gestild worden en loopt uit op het verkwanselen van alle waardevolle dingen – ook mensen, zelfs dochters -, om te eindigen in zelfdestructie.

Het is dezelfde waarschuwing als die vervat in de meer gekende mythe over Icarus, die te dicht bij de zon begon te vliegen, zodat het was van zijn vleugels smolt en hij neerstortte in de zee. Hoogmoed leidt tot val. Hoger of verder gaan dan mag, anders gezegd grenzen overschrijden, kan tijdelijk, maar wordt vrij vlug afgestraft.

Daarom zeggen sommigen: we moeten zo laag mogelijk vliegen, we moeten nederig leven.

Nederig leven

Zij die het gevaar van de hoogmoed beseffen, vervallen meestal opnieuw tot nederigheid. Ze willen wetenschap en technologie in zijn geheel bannen, ze willen terug naar tijden toen de mens niets was in vergelijking met god of de goden en hij ongeveer niets had aan materieel comfort.

De Duitse filosoof Heidegger, die elke dag op zijn wandeling een oude eik groette, vindt dat de moderne mens met zijn technische vaardigheden ontworteld is. Hij wil dat de mens weer opgaat in "het Zijn", wat erop neerkomt dat de mens zichzelf verliest.

Sommige ecologen, zoals de Noorse filosoof Arne Naess en de Vlaamse filosoof Jaap Kruithof, stellen dat de natuur een waarde op zich heeft, los van de waarden die de mens stelt, en daarom niet willekeurig door de mens gebruikt mag worden. Ze maken bomen en de natuur weer heilig.

Maar te laag vliegen is ook niet wat past voor de mens. Daedalus waarschuwde zijn zoon Icarus daarvoor, want dan zouden zijn vleugels te zwaar worden van het opspattende water en zou hij eveneens in de zee verdrinken. De mens is in staat tot meer dan een leven als boom.

Zonder bomen te gebruiken en zonder sommige bomen te vellen, kan de mens geen menselijk leven uitbouwen. Hij moet dit echter doen op een verstandige en dus gematigde wijze, die getuigt van bescheiden leven.

Bescheiden leven

Wat nodig is, is bescheidenheid, de juiste scheidingslijn tussen te hoog (te veel) en te laag (te weinig) in acht nemen.

Bescheidenheid is enerzijds niet blijven hopen tegen beter weten in, maar anderzijds toch geduld hebben en zich inspannen om iets te bereiken. Het is de houding van de wijngaardenier in de parabel verteld door Jezus van Nazareth, waarin de landeigenaar zijn wijngaardenier de opdracht geeft een vijgenboom om te hakken omdat die al 3 jaar op rij geen vruchten draagt. De wijngaardenier antwoordt echter: *Mijnheer, laat hem dit jaar nog staan, zodat ik de grond eromheen kan omspitten en bemesten. Wie weet draagt hij dan volgend jaar vrucht. Zo niet, hak hem dan maar om* (evangelie van Lucas, 13, 8).

Bescheidenheid is de houding van Horatius die wel versiering wil, maar, als er bijna geen rozen meer zijn, zich tevreden stelt met mirte, zonder die op rozen te willen doen lijken: *Ik verafschuw Perzische tierlantijnen, ik verfoei de kransen van lindenbast. Zoek niet, slaaf, waar ergens een late roos haar bloei heeft bewaard. Sloof je niet uit om simpele mirtetakken op te smukken: mirte is niet te min voor jou als dienaar of voor mij als drinker onder de wingerd* (Oden I, 38).

In Ovidius' weergave van de mythe over Daedalus en Icarus wordt de bescheidenheid gesymboliseerd door de verstandige Perdix, ooit door Daedalus uit jaloezie van een toren geduwd, maar tijdig door Athena, godin van de wijsheid, veranderd in een patrijs. De patrijs maakt geen hoge vluchten, maar is ook niet gebonden aan de grond: hij fladdert. De patrijs bouwt zijn nest niet in de toppen van de bomen, maar ook niet op de kale grond: hij nestelt in struiken.

Wat betekent dit alles concreet? Het geeft een recept voor goed leven.

Goed leven

Mensen en bomen zijn wezens die leven en dan sterven. Een levensboom waarvan iedereen akkoord gaat dat hij eeuwig leven bezit en kan geven aan de mensen, is nog nooit gevonden. Bomen vinden het niet erg dat ze sterven, maar als teveel bomen sterven, zullen ook de mensen vlugger sterven, die juist wel beseffen en betreuren dat ze sterven. Sterven moeten wij, als individuele persoon en als mensheid, maar als we verstandig en dus bescheiden handelen, hoeft dat niet voortijdig te zijn en kunnen we vooraf een goed leven leiden.

Willen wij mensen niet binnenkort ten onder gaan, dan moeten we stoppen met teveel bomen te vellen en met de natuur zodanig te vervuilen dat ook de nog niet gevelde bomen kapot gaan. De cultuur die steeds meer wil en de economie die steeds moet groeien, moeten verworpen worden. Bovendien, aangezien we reeds te ver zijn gegaan, moeten we weer inleveren, moet de economie – globaal gezien – inkrimpen, om nadien op het gepaste niveau stationair te worden.

De rechtvaardigheid vereist dat bij dit inleveren de resterende materiële rijkdom herverdeeld wordt zodat de ongelijkheid verdwijnt. Ongelijkheid is voor de menselijke samenleving een even groot gevaar als een tekort aan grondstoffen of een teveel aan afval. Wie vooruit denkt, ziet in: de natuur is geen privé-eigendom, maar een bestaansmiddel waarop ieder mens in gelijke mate recht moet krijgen. Als iedereen niet meer kreupelhout uit het bos sprokkelt dan hij nodig heeft, is er genoeg en moet het bos niet omheind worden. Door deze nieuwe manier van leven en samenleven zal onze materiële rijkdom verminderen, maar dat is niet erg: er zal nog voldoende zijn om de materiële basisbehoeften te bevredigen en het echte geluk ligt niet in meer rijkdom hebben dan nodig is.

Geluk ligt in dingen die materieel weinig vragen, dingen waartoe een boom een uitstekende plaats biedt: dutten, genieten van eenvoudige maar lekkere hapjes en dranken, vrijen, mijmeren, nadenken, spelen, de schoonheid van de natuur bewonderen, een boom schilderen of een schilderij van een boom bewonderen, het voorbije dankbaar herinneren, zorg dragen voor nieuwgeborenen en vooral, samenzijn met vrienden.